

ANNA MÖLLER-SIBELIUS

ATT LÄSA "FASCISTISK" POESI – OCH FINNA NÅGOT ANNAT

Örnulf Tigerstedts dualism ur ett kunskapsteoretiskt perspektiv

Inledning

För den som vill hitta ett exempel på fascism i finlandssvensk poesi verkar Örnulf Tigerstedt (1900–1962) vara det självklara valet, vid sidan av den något äldre Bertel Gripenberg. I boken *Svart gryning: Fascismen i Finland, 1918–44* (2018) tar Aapo Roselius, Oula Silvennoinen och Marko Tikka upp dessa två diktarens korrespondens i ett kapitel som rubricerats "Järnåldern".¹ Göran O:son Waltås avhandling *Poet under Black Banners* (1993) handlar om Tigerstedt och den högerextremistiska finlandssvenska litteraturen under samma tidsperiod, vilket är det hittills mest omfattande forskningsbidraget om författarskapet i fråga.² I essäboken *Det svenska geniet och andra studier* (1935) karakteriserar Sven Stolpe Tigerstedts åskådning som klart nazistisk,³ och i en understreckare i *Svenska Dagbladet* den 27 juli 2017 kallar Fredrik Hertzberg Tigerstedt och Gripenberg "herrgårdsfascister" och anser att deras "fascism har gjort dem omöjliga".⁴

Redan dessa snabbt anförda exempel visar inom vilka ramar Gripenberg och Tigerstedt i allmänhet behandlas. För många presumtiva

poesiläsare lär kategoriseringen "fascistisk" eller "nazistisk" räcka till för att avskräcka från all vidare bekantskap, andra igen dras till den typen av dikt för det ideologiska innehållets skull. Resultatet är en polarisering: å ena sidan avståndstagande hos poesiläsare i allmänhet, å andra sidan behov av ideologisk identifikation i vissa högerextremistiska kretsar. Det problematiska ur litteraturvetenskaplig synvinkel är att de samtidigt både kraftiga och vaga beteckningarna fascist/nazist lever sitt eget liv på tämligen stort avstånd från de faktiska texterna och den specifika historiska kontext i vilka de tillkommit.

Litteraturens premisser är annorlunda än politikens. På ett konkret politiskt plan finns det ett begränsat antal alternativ att välja mellan, till exempel en viss uppsättning partier att rösta på i ett demokratiskt samhälle. Ordna det en folkomröstning om exempelvis utträde ur EU så kan medborgarna rösta för eller emot. Verkligheten är naturligtvis mera komplex än vad dylika kanaler för den enskildes påverkan kan beakta, men ett fungerande samhällssystem måste bygga på vissa förenklingar och

schematiska modeller. Litteraturen däremot, och inte minst poesin, tillåts bejaka motsättningar, glipor, synteser, mångtydighet och ovisshet på ett helt annat sätt.

När Hertzberg i nyss nämnda understreckare finner det oroväckande att Gripenberg och Tigerstedt intresserar den nya alternativa högern och att deras dikter citeras på ultrakonservativa nätsajter är det lätt att hålla med. Men just därför har litteraturforskare inte råd att ge över poesiläsningen till dem som använder dikt i propagandistiskt syfte eller för ideologisk identifikation. Det som skulle behövas – och det är en tanke jag vill pröva här – är en större betoning på *läsningens etik*, på läsarens ansvar och urskillning, särskilt hos offentliga läsare som litteraturvetare. Det kan vara viktigt att diskutera i vilken grad en text är fascistisk, men också att reflektera över huruvida läsningen kan *göra* en text fascistisk. Hur kan vi försäkra oss om att vår läsning inte blir kategorisk där dikten själv är mångtydig? När det gäller en diktare som Tigerstedt tror jag att en sådan förskjutning av tyngdpunkt kunde ta hans poesi bort från den fascistiska återvändsgränd där den så tydligt har hamnat. Hertzbergs psykologiserande spekulationer och föga träffande associationer har bidragit till den slentrianmässiga svartmålningen:

Någon rasist var Tigerstedt inte, däremot hade han en rädsla för kvinnor, för naturen, för bolsjeviker, och kanske i grund och botten en rädsla för människan, kopplad till en tro att människan är ond, att motsättningar och krig är regel. Om det är något som förenar Tigerstedt med Donald Trump, någon som Tigerstedt säkert hade betraktat som vulgär, är det just denna grundläggande fruktan.⁵

Hertzbergs karakterisering av Tigerstedts essä-bok *Skott i överkant* (1934) görs i samma anda. Han ser den som ”ett försök att formulera en fascistisk etik och estetik, och kan som sådant kontrasteras mot det samtida försöket att formulera en liberal etik och estetik i den

modernistiska tidskriften *Quosego*.”⁶ Det vill säga: ”liberal etik och estetik” i det modernistiska lägret är något odiskutabelt gott medan Tigerstedts avsikter och synsätt framstår som motsatsen, som det onda.

Enligt Waltå hade fascismen i Mussolinis Italien en *esprit de contradiction* som också kännetecknar Tigerstedt – ordning och revolution på samma gång.⁷ Jag menar att motsättningen i hans poesi är central men att det vore missvisande att uppfatta även den som ett uttryck för fascism. Syftet i min artikel är att undersöka dualismen hos Tigerstedt ur ett mer övergripande perspektiv som kunde kallas kunskapsteoretiskt, eftersom jag primärt är inriktad på frågor om det vetande som finns i dikterna. Det är en filosofisk ansats så till vida att jag tar fasta på vilken typ av kunskap som enligt dikterna är möjlig att nå för människan och vilka problem som finns kring detta, bland annat i förhållande till naturen och tekniken. Det betyder inte att jag bagatelliserar de tendenser som föranlett stämplingen av Tigerstedt som fascist,⁸ eller bortser från ideologiska och politiska aspekter. Men i en situation då hans ”fascism” hotar skymma alla andra synvinklar blir det viktigt att lyfta fram både de lyriska premisserna och läsarens roll.

Min framställning är strukturerad kring två tematiska helheter: jag diskuterar först krig, makt och våld och sedan konst, kultur och form. Diktexemplen hämtas ur samlingarna *Vid gränsen* (1928), *Block och öde* (1931), *De heliga vägarna* (1933) och *Sista etappen* (1940).

Krig, makt och våld

En allmän uppfattning idag är att Tigerstedt dyrkade våld och krigiskhet. I den tidigare nämnda *Svart gryning* skriver författarna att Gripenbergs och Tigerstedts brevväxling ”karakteriserades av en ständig glorifiering av våld och militarism, deras tankevärld av en brist på mänsklighet och empati”.⁹ Enligt Hertzberg finns det hos Tigerstedt en vurm för att skildra ”grymheter och våld”.¹⁰ Men den som tittar

närmare på hans poetiska författarskap – tio diktsamlingar under perioden 1918–1953 – får knappast den bilden bekräftad. Beskrivningen passar då bättre på Gripenbergs poesi, även om han överlag (det finns undantag) är mera besinningsfull och nyanserad som lyriker än han är i sina politiska ställningstaganden.¹¹ Detsamma gäller måhända Tigerstedt, men det är svårt att överblicka hans uttalanden via andras framställningar och enskilda citat. I en analys av dikten ”Marcus Aurelius” ur *De heliga vägarna* (1933) konstaterar Waltå i alla fall att det inte finns något förhållande av eller intresse för våld som sådant i den, men däremot beundran för en regent som fullföljer det som ödet kräver av honom.¹² Waltå finner det också anmärkningsvärt att Tigerstedt inte skrev heroiska dikter som idealiserade kriget när vinterkriget hade startat i Finland trots den stora efterfrågan på sådan, och han medverkade inte heller i antologin *Dikterna om Finlands kamp* från 1940.¹³ När Waltå diskuterar kriget som ett normaltillstånd i historien citerar han Tigerstedt, som i en tidningsartikel 1931 skriver att man brukar säga att normala förhållanden återinträder när perioder av revolutioner, krig, revolter och depressioner är över, men att detta är en sanning med modifikation.

Historien visar nämligen att kaos och barbari är det vanliga tillståndet medan faserna av ordning och kultur är sällsynta parenteser. Själv betraktade Tigerstedt första världskriget som en katastrof, men han förhöll sig pragmatiskt till frågan om pacifism: att inte delta i krig var att svika sitt ansvar gentemot ödet, individen hade egentligen inget val.¹⁴

En annan sak är att Tigerstedt i sin förståelse för regenters rätt att agera för en större sak på folkets bekostnad inte tvekar att gå till ytterligheter. I ett finländskt radioprogram 1932 hänvisar han till massmord på hela folk som ”en praktisk förnuftsåtgärd”.¹⁵ Han beundrar också nationalsocialismen i Tyskland, sådan den ter sig 1932 när han är korrespondent för *Hufvudstadsbladet*; han tilltalas av den ung-

domliga hängivelsen och övertygelsen, idén om nationen som en organism, reaktionen mot dekadens och ”Entartung” och de estetiska aspekterna såsom marscherna, processionerna, krigssångerna och fanorna. De påminner honom om symbolerna i det antika Rom. Men han inser samtidigt farorna. I ett brev till sin fästmö och blivande fru skriver han samma år, enligt Waltås citat: ”This is what you call belief in something, steadfast, and diffusing, throughout the essence, through social classes, permeating and uniting belief. What a terrible weapon in the hands of the leader, what a tremendous responsibility. What a Nemesis if it fails”.¹⁶ Han var medveten om faran i den caesarism han förespråkade, makten kunde användas fel. Waltå påpekar för övrigt att Tigerstedt tidigt tog avstånd från termen ”nazist” och undvek beteckningen ”fascist” och hänvisade hellre till caesarism, monarkism och ”authoritarianism”.¹⁷

Det är betecknande att när Tigerstedt skildrar Djingis Khan i en dikt i sin andra samling *Vid gränsen* (1928) och hur denne samlar städer ”som man samlar frimärken i ett album”, så är maktfullkomligheten bara den ena sidan av personporträttet. Den andra halvan av dikten består av frågor riktade till den mäktige själv: ”Minns du en natt – / Var det en blottad skuldra? / Var det drömmen om vila? / Var det kanske tonen av en flöjt, / engång spelad vid din moders tält. // Var låg den natten din krona? / Huru vita voro icke de händer / som lekte i ditt hår. / Huru späd och liten var icke den fot / du kysste.”¹⁸ Att frågorna ställs gör den mongoliske härskaren till en människa, det klär av honom kronan. Detta görs på ett ömsint sätt genom påminnelsen om intima personliga minnen: natten, kroppen, drömmar, flöjtoner, erotik och moderskärlek.

Helt annan är stämningen i den avslutande dikten i samma samling, ”Sista kommittén”, där Tigerstedt skildrar en anonym caesargestalt som är psykopatiskt beräknande, ett med sin omnipotenta uppgift:

Där sitter en
 som tiger. –
 Medan han lyssnar
 till de många orden
 uppgör han de utvaldas förteckning.
 Kallt mäter han
 hjärnornas synfält,
 nervernas bärkraft
 och de vackra frasernas
 reklamvärde.¹⁹

I den sista versgruppen förutsägs att hans kano-
 ner ska ”förtärande slå samman / över den sista
 kommitténs klanderfritt avfattade / objektiva /
 och väl avvägda / betänkande.”²⁰ Flera forskare
 har noterat att Tigerstedt influerats av Oswald
 Spenglers omdebatterade historiefilosofiska
 verk *Västerlandets undergång* (som utkom i två
 delar 1918, 1922), vars centrala tanke var att
 kulturer följer ett organiskt förlopp av uppgång,
 blomstring, vissnande och sammanbrott. När
 en kultur övergår i den civilisatoriska fasen och
 utarmas på levande tro och ande följer auktoritära
 tendenser och detta ger diktatorn hans
 chans.²¹ Olof Enckell, litteraturkritiker och pro-
 fessor vid Helsingfors universitet, påpekar i sin
 inledning till Tigerstedts urvalssamling *Valv och
 båge* (1951) att den ovan citerade diktens kusliga
 vision bär tydliga spår av Spenglers tes. Han
 påminner om att samlingen kom ut strax före
 Lapporörelsen i Finland och fem år före Hitlers
 maktövertagande i Tyskland: ”Utvecklingen
 dementerade inte det horoskop, som Tigerstedt
 – i Spenglers efterföljd – ställt i sin diktsamling.
 Skulle han också acceptera historiens gång? – i
 ’ödeskärlekens’ namn!” Han konstaterar att po-
 eten inte ger något entydigt svar på den frågan
 i sin följande diktsamling *Block och öde* (1931).²²
 I en av dikterna i den samlingen, ”Krig”, går
 han i alla fall vidare med ett liknande motiv, det
 hotfulla krigets ankomst:

Regntyngd mossas,
 mummel invid grå sten.
 Jords doft

och grässtrået idisslar världsgåtan:
 vår och vinter
 vår och vinter.

Men storspoven lyfter skrikande,
 marken gungar av tungt tramp. –
 Flåsande
 skär stålplagens vilja
 genom världen.²³

Det som gestaltas i dikten är ett slags existen-
 tiell medvetenhet hos naturen, ett mummel
 och idisslande kring tillvaron sådan den ter sig
 ur grässtråets perspektiv, som en förnimmelse
 av årstiders växlingar och upprepning. I detta
 kontemplativa lugn och vegetativa grubbel som
 kanske redan bär på obestämda onda aningar
 reagerar storspoven mera abrupt på varnings-
 tecknen: vibrationerna i marken av tungt
 tramp, och sedan ”stålplogen”. Det är kriget
 som skär sönder naturens ordning och detta
 skildras som ett anonymt och identitetslöst
 hot, människan som sådan är irrelevant ur detta
 icke-antropocentriska perspektiv. Det finns
 ingenting som säger att sympatin skulle finnas
 hos ”stålplagens vilja” – snarare suggereras
 läsaren att empatisera med mossan, grässtrået
 och storspoven, som påtvingas detta mänskliga
 maktutspel och rubbas i sin skyddslösa tillvaro.

Trots att pacifism är något som Tigerstedt i
 sina skrifter förkastar och associerar med libe-
 ralism och bolsjevism konstaterar Waltå att där
 också finns mycket som för i motsatt – freds-
 strävande – riktning. Han nämner dikterna
 ”Huset som skall bombas” och ”Ultimatum”
 ur *Sista etappen* (1940), vilka kan ha tillkom-
 mit som en reaktion på Finlands hotfulla läge
 hösten 1939.²⁴ Tigerstedt fick ett mentalt sam-
 manbrott under sensommaren det året. Han var
 allvarligt skakad av den politiska situationen,
 av Molotov-Ribbentrop-pakten mellan Stalin
 och Hitler som verkade utplåna all idealism
 vad gäller internationell politik.²⁵ I de nämnda
 dikterna ur *Sista etappen* skildras kriget som
 något explicit negativt, som ett uttryck för hat

och förintelse. Människor förlorar sitt hem, sina drömmar, sin vekhet. ”I ödslig stensal blott / ordlösa / järnålderns gudar bida.”, skriver han i ”Ultimatum”.²⁶ Men redan ”Krig” från 1931 kan, som konstaterats, läsas som en pacifistisk dikt.

I *Svart gryning* hänvisar författarna till ett brev av Tigerstedt julen 1936, där han jämför sig själv med en astronom som genom sitt teleskop ser en komet vara på väg rakt mot jorden. En kollision mellan två världar, det individualistiska Europa och det kollektivistiska Eurasien, förestår; ett krig som kommer att slita sönder allt det gamla och tvinga även de motsträvigaste att klamra sig fast vid den enda räddningen, fascismen. (I det läget kunde han inte föreställa sig någon icke-angreppspakt mellan Tyskland och Sovjetunionen.) Författarna citerar ur Tigerstedts brev: ”Farväl med den fria konsten, farväl med det goda bohemsaltet, farväl med det piratväsen som utgjort konstens livselixir. Järnåldern är över oss och någon privat håla för en drömmande skald finnes inte längre.” Nu är det tid att mobilisera var man och uppfostra vart barn för den stora striden, att bygga moderna tempel som autostrador, flygbaser och gasfabriker. Poesins tid skulle kanske komma en gång igen, om hundra eller tusen år.²⁷ Den ”järnålder” som gett namn åt kapitlet om Gripenberg och Tigerstedt i Roselius, Silvennoinens och Tikkas bok syftar alltså på Tigerstedts metafor för kriget. Av framställningen får man intrycket att han välkomnar skeendena engagerat och utan reservation, trots att han säger att det som järnåldern kör ut är konsten, poesin och drömmarna. Hans dikter vittnar också om att det råder en spänning mera allmänt mellan det hårt disciplinerade och det veka, och att ”järnåldern” knappast är ett ideal. Men var konsten har sin plats i detta kraftfält är inte entydigt.

Konst, kultur och form

Att ett dualistiskt tänkesätt kännetecknar Tigerstedt har flera uttolkare uppmärksammat. I avhandlingen *Det religiösa problemet i*

modern finlandssvensk litteratur (1939) konstaterar litteraturhistorikern E. N. Tigerstedt att Örnulf Tigerstedt ställer sig lika avvisande mot rationalismen som mot irrationalismen. Det förnuft som han försvarar är av speciell art, dess väsen är inte tvivlet utan tron. ”[D]en av förnuftet utformade kulturbyggnaden vilar på en irrationell trosakt. Med ett paradoxalt grepp förenar han på detta sätt tro och förnuft, och förnekar den absoluta motsatsen mellan dem”. E. N. Tigerstedt frågar sig huruvida denna tro är av religiös art, och svarar jakande, för att omedelbart modifiera sin slutsats: ”Men en tro av denna art är ingen verklig tro”, den är ”en mänsklig viljeyttring, inte en gudomlig nådegåva”.²⁸ Bedömningen bygger på det som poeten skrivit fram till och med trettioalet – de senare diktsamlingarna uppvisar mera av det som avhandlingsförfattaren möjligen kunde ha kallat ”verklig tro”.

P. O. Barck, sedermera professor vid Åbo Akademi, diskuterar också frågan om förhållandet mellan rationalism och irrationalism i sin essä om Tigerstedt i *Dikt och förkunnelse* (1936). Tigerstedts problem är att han inte vet hur han ska välja mellan form och ande, tvång och frihet, tron på myten och tron på livet.²⁹ Varje irrationalist ställs förr eller senare inför en olöslig konflikt:

Hans irrationella livssyn kan plötsligt avslöja sig såsom ett förtäckt begär efter ett öde att vila sitt huvud emot, ett begär att bli fri den personliga prövningens, kritikens och tvivlets ok. Den kan också visa sig vara en mycket massiv naturalism, som bara lånat den yttre irrationella apparaten och symboliken för att dölja sin karaktär av typiskt naturvetenskapligt 1800-tal. Eller slutligen kan den irrationella livssynen mynna ut i en mytologi, som närmast utgör ett försök att legitimera vissa bestämda ideal och fördomar.³⁰

Den utväg som Barck pekar på är ”den förstelsefulle betraktarens roll” och en ”irrationell skepticism”, med den spanske filosofen Ortega

y Gasset som föredöme.³¹ Men han menar alltså att utgången tillsvidare är oavgjord för Tigerstedts del. Långt senare, i essäboken *Ansikten och möten* (1972), beskriver han sin personliga bekantskap med honom och ger, trots att de hörde till olika åsiktsläger, en mycket positiv bild. Tigerstedt var enligt Barck odogmatisk, sammansatt, motsägelsefull och rentav ”fördomsfri”.³² Han nämner samtidigt brevromanen *Utan örnar* (1935) som en dialektisk bok i bästa mening, där motsatsparen natur-kultur återkommer utan någon direkt anknytning till det politiska dagsläget. Tigerstedt ger både ”skäl och motskäl i det resonemang han för med en okänd adressat”.³³ Romanen är relevant också för Tigerstedts kanske mest kända dikt ”Porfyr” ur samlingen *Vid gränsen* (1928), som anknyter till de frågeställningar som berörts:

Ett block ville jag vara,
i porfyr.
Ett mejslat anlete
lugnt seende över floden.

Tärarna äro så många,
så många nederlagen.
Så stor och helig
tystnaden kring ditt namn
och i ditt tomma rum.

En storm ven upp mot Olympen –
Men gudarna logo.
då vill jag trotsa dig,
tid,
och dig, du rymd
omätliga
och dig, du blomma
formlösa, ljuvliga.

Ett block ville jag vara.
Svart porfyr varde mitt anlete.
Ej en rispa,
ej ett fäste för en sprängande rot.
Tigande en blick
seende över vatten.³⁴

Spänningen mellan natur och kultur är alltså ett huvudtema i brevromanen *Utan örnar* och i den resonerar jaget kring de egyptiska farostatyerna i granit vid Abu Simbel, kolosser som i över tretusen år bevakat ingången till Ramses II:s grottempel. Inne i templen finns målningar och reliefer som skildrar livets rörelse och fågring, men utanför sitter de tysta väktarna. Den som förstått sambandet mellan dessa förstår också ”det dubbla och ofrånkomliga perspektiv som skänker all kulturskapelse dess tragiska och spänningsfyllda innehåll.” Formen är orörlig men människan föränderlig, vilket gör att formen ter sig död för henne och väcker fruktan, samtidigt som hela hennes strävan är att finna formen. Därför ”köper hon friheten med orörligheten, segern med formen och livet med döden.”³⁵ Tematiken var Tigerstedt inne på redan i dikten ”Porfyr” och parallellen till romanjaget kan locka en att uppfatta diktjaget som författarens alter ego eller som ett språkrör för hans estetiska övertygelse. Men situationen är mera komplicerad än så.

Dikten ingår i en avdelning som heter ”Jag” och i en annan av dessa, ”Hans bostad”, tematiserar en mångfald av identiteter inom samma man. Mannen har tre rum med sammetsgardiner och järnluckor för fönstren, och fyra jag är inhysta där: en som lyckligt leker med blommor, sol och oskrivna blad, en förnöjt cigarrökande, skrottande och ätande godsägare, en förstenad och tigande person som fogar ”block till block” och slutligen en flöjtspelare som inte har betalt hyran.³⁶ Över huvud taget intar jaget i Tigerstedts poesi helt motsatta ståndpunkter och inte sällan är de ironiskt gestaltade. Om man läser ”Porfyr” som ett slags blockets och det hårt disciplinerades estetik, representerande författarens allmänna konstsyn, så måste man bortse från det som till exempel dikten ”Hans bostad” antyder. Det jag som kommer närmast diktjaget i ”Porfyr” är mannen med blocken, men han är inte bara en av flera inneboende utan också föga övertygande som ideal. Så här skildras han:

Till vänster kryper han samman
lik den, mot vilken ett finger är riktat.
Han förstenas lik den,
som stirrar in i en gudoms öga.
Tigande fogar han block till block
lik den som bygger.³⁷

Byggandet är skenbart, hans verksamhet en imitation. Han har själv blivit som det material han hanterar, som om han mött Medusas blick – för övrigt ett populärt mytologiskt motiv i den dekadenta konst som Tigerstedt förhöll sig kritisk mot. Det är värt att notera att jaget i ”Porfyr” inte talar utgående från skaparens eller skulptörens position utan identifierar sig med själva materialet. Den längtan som uttrycks handlar om att vara själva det objekt som utmejslas. Men framför allt handlar den om att få vara statisk och evig, ett konstverk som motstår tiden och rörelsen. Samtidigt uttalas detta som en protest mot Olympens oberörda gudar. Men revolten vänder sig inte mot gudarna utan mot tiden, rummet och naturen (blomman) – kanske för att det är fråga om en sekulär och modern opposition, en revolt mot människans grundvillkor.

Den upproriska hållningen utmärker även husbyggandet i dikten ”Trots” ur *Block och öde*. Jaget vänder sig till ett du som syftar på naturen. Han faller ”dina höga furor” och formar ”dina block”, reser murar, mäter ”ditt värde” med passare och vågar och böjer naturens skönhet under sina ”stränga lagar”. Sedan står jaget med draget svärd på vakt vid sin ”fruktansvärda skapelse”, som är hans ”konstverk” och ”öde”.³⁸ Andan är jämförbar med den som finns i dikten med den ironiska titeln ”Tröst till ljung och björnmossa” i samma samling, där jaget med hjälp av avancerad teknisk utrustning utför beräkningar och analyser så att han småningom ska kunna demonstrera för ljungen och björnmossan deras väsens hemlighet i ett gradtal.³⁹ Människans förehavanden, vare sig det gäller sökande efter vetenskaplig kunskap, byggprojekt och användning av naturresurser eller skapande av monumental konst, framställs

av Tigerstedt som problematiska. Aktiviteterna blir reduktionistiska, exploaterande eller tragiskt motsägelsefulla, och i den utveckling som satts i gång genom moderniteten verkar det svårt att hitta fungerande alternativ.

I dikten ”Bevis” ur *De heliga vägarna* (1933) tar författaren upp ytterligare en aspekt på människans situation i kulturen, denna gång med fokus på politisk irrationalism och eskalerande frustration hos en grupp i samhället:

De begärde av oss bevis
och vi förlösade våra dagar i biblioteken
och gävo vår ungdom
för skarpsinniga formuleringar
och oantastbara konstruktioner.
Men när vi slutligen voro färdiga
och gävo dem våra betänkanden,
då svarade de med hundra motbevis
och hundra nya betänkanden,
adlade oss
eller hängde oss,
tillsatte en kommitté
och inväntade den heliga utvecklingens domslut.

Därför komma vi i dag
med fanor och kastbomber,
med svarta skjortor
och sällsamma myter.
Därför höja vi oförnuftets banér
och predika rusets vanvettiga evangelium.
Kalla och hårda
stå vi nu under ödets vinge,
och inför järnsidornas Gud
forma vi i ödmjuk kärlek
vårt konstverk.⁴⁰

Enligt Olof Enckell i förordet till urvalssamlingen *Valv och båge* är det inte lätt att bringa reda i dessa diktrader om människan: ”Den Tigerstedtska poesien kontrastelement har trotsat alla sammanjämningsförsök, och nu mynnar konfliktsituationen ut i en paroxysm, där orden förlorar sin valör och törnar mot varandra i kaotisk motsägelsefullhet.” Enckell ser detta som en spegelbild av de krafter som kom

till utbrott 1939 i Europa.⁴¹ Även Sven Stolpe betraktar dikten i den tidigare nämnda essän från 1935 som en häpnadsväckande träffsäker bild av samtidens Europa och uppfattar den som en beskrivning av konflikten mellan naiv liberalism och humant kompromissande å ena sidan, och nazismens ”förakt för intellektualismen, dess kärlek till de handlingsskapande starka instinkterna” å andra sidan.⁴² I vilken mån Stolpes entusiasm kommer sig av diktens konstnärliga värde eller av själva upploppet förblir aningen oklart.

Diktens svarta skjortor för i alla fall tankarna snarare till fascismen än till nazismen, men den specifika politiska grupperingen är mindre intressant här än det principiella uppror som växer fram hos en grupp i samhället. Det är inte fråga om socialt utslagna personer utan om välanpassade unga som inom en organisation försöker svara mot dess förväntningar, som anstränger sig att leverera de efterfrågade ”bevisen”. Frustrationen uppstår när kunskapsökandet och de intellektuella insatserna visar sig sakna betydelse. Substansen är irrelevant inom systemet och det icke-transparenta spelet fortsätter enligt sina egna byråkratiska regler. En prestation kan belönas med adlande eller hängning, det finns inget rimligt förhållande mellan orsak och verkan och ingen rättvisa att åberopa. Systemet fungerar som om det hade kontroll (opererar genom betänkanden och kommittéer) men överlåter den övergripande styrningen åt en större obestämd kraft, ”utvecklingen”. Det våldsamma upploppet föds i en situation när tron på det rationella i individernas egna uppgifter och i systemet överlag har gått förlorad. Reaktionen blir att bryta sig ur sammanhanget och att kollektivt och empatiskt bejaka irrationaliteten. De avslutande orden om att ”i ödmjuk kärlek” forma ”vårt konstverk” kan, som Enckell noterar, ses som ett uttryck för värdenas bankrutt och begreppens totala förvirring där de förs fram tillsammans med kastbomber, vanvett och rus.

I Tigerstedts tidigare nämnda kulturkritiska essäbok *Skott i överkant* (1934) problematiserar

han bland annat det allmänna språkbruket och visar på godtyckligheten i det innehåll orden antas referera till – en uppfattning som är vedertagna idag efter all poststrukturalistisk diskussion, men som ter sig framsynt i en skrift från 1930-talet. Språk är kopplat till makt och ideologi: ”Ej ens om man med gängse språkbruk menar det som är gängse just nu, äro gränserna klara, utan förskjutas i enlighet med världsåskådningarnas olika kartläggningsmetoder.”⁴³ Han gör en metaforisk jämförelse mellan språk och finanssystem: konkreta ord som ”stol” är liktydiga med slantar, mer abstrakta ord som ”stat” och demokrati” med sedlar och de mest abstrakta orden som ”frihet” och ”jämlighet” med växlar.⁴⁴ Utan att närmare gå in på hans resonemang är det i alla fall, mot bakgrund av hans språkfilosofiska medvetenhet, motiverat att tolka formuleringar som ”rusets vanvettiga evangelium” och ”oförnuftets banér” i dikten ovan som en skildring av ett upplöst semantiskt tillstånd. Det är inte bara jämvikten i en (skev) samhällsordning som rubbats genom en grupps radikalisering, utan också konsensusen kring språk och mening i en kultur som kollapsat.

Avslutning

Om man ”vet” att Tigerstedt var fascist och ser att han skrivit att ”vi” kommer ”med fanor och kastbomber, / med svarta skjortor / och sällsamma myter”, så kan saken tyckas klar, dikten bekräftar hans fascistiska tendenser. Men om det finns ett ansvar hos läsaren och inte bara hos författaren så vill jag föreslå att man skulle undersöka Tigerstedts diktare närmare, hellre än att ta avstånd från dem. En etisk läsning kunde i detta fall innebära att våga konfrontera det stigmatiserade, att beakta poesins särskilda kunskapsform och att se sin egen andel i den meningsskapande verksamhet som diktanalys är. Jag har i min essä försökt visa på dikternas dualism och på hur Tigerstedt problematiserar komplexa fenomen som har med krig, makt, våld, form, konst och kultur att göra och med människans försök att förhålla sig till dessa i

en modern tillvaro. Hans dikter tangerar inte bara ideologiska utan även kunskapsteoretiska frågor, och jag har nuddat vid några av dem: vilken existentiell insikt har grässtrået och ljungen, vilken betydelse har minnen av fysisk ömhet för en mäktig härskare, vilken sanning undflyr vetenskapen och tekniken, vem är ett jag, vad gör konsten med jaget och jaget med konsten, vilka är följderna när tron på kunskap

havererar, vad betyder ord? På ett övergripande plan är den väsentliga litteraturvetenskapliga frågan vilken typ av kunskap som finns i poesi, och hur vi kommer åt den. Det är åtminstone ett annat slags vetande än det som finns i politisk teori och praktik, och därför låter sig inte begrepp och ställningstaganden föras över som sådana från det ena området till det andra – något mera och annat måste till.

Noter

- 1 Aapo Roselius, Oula Silvennoinen & Marko Tikka, *Svart gryning: Fascismen i Finland, 1918–44*, övers. Mattias Huss (Stockholm: Lind & Co, 2018).
- 2 Göran O:son Waltå, *Poet under Black Banners: The Case of Örnulf Tigerstedt and Extreme Right-Wing Swedish Literature in Finland 1918–1944* (Stockholm: Almqvist & Wiksell International; Skrifter utgivna av Litteraturvetenskapliga institutionen vid Uppsala universitet 31, 1993) [Diss.].
- 3 För Stolpe är detta inte ett moraliskt problem och han värderar Tigerstedt högt: ”det kan ifrågasättas, om ens Tyskland äger en betydande och självständig författare, som med sådan kraft och smak gjort stor poesi och retorik av nazismens krav på den politiska och kulturella verkligheten.” Sven Stolpe, *Det svenska geniet och andra studier* (Stockholm: Albert Bonniers förlag, 1935), 202.
- 4 Fredrik Hertzberg, ”Tigerstedts fascism var ett med hans poesi”, *Svenska Dagbladet*, 27 juli 2017, 22.
- 5 Hertzberg, ”Tigerstedts fascism var ett med hans poesi”, 22.
- 6 Hertzberg, ”Tigerstedts fascism var ett med hans poesi”, 22.
- 7 Waltå, *Poet under Black Banners*, 59, 308.
- 8 Författarna till *Svart gryning* menar att detta är vad som gjorts i Finland; de polemiserar mot den allmänna uppfattningen att det inte existerat någon finländsk fascism under 1920- och 1930-talen att tala om. Roselius, Silvennoinen & Tikka, *Svart gryning*, 19–20.
- 9 Roselius, Silvennoinen & Tikka, *Svart gryning*, 265.
- 10 Hertzberg, ”Tigerstedts fascism var ett med hans poesi”, 22.
- 11 Se Anna Möller-Sibeliuss, *Roll, retorik och modernitet i Bertel Gripenbergs lyrik* (Helsingfors: Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland nr 791, 2015), 305.
- 12 Waltå, *Poet under Black Banners*, 91.
- 13 Waltå, *Poet under Black Banners*, 236.
- 14 Waltå, *Poet under Black Banners*, 239–40.
- 15 Waltå, *Poet under Black Banners*, 235.
- 16 Waltå, *Poet under Black Banners*, 87.
- 17 Waltå, *Poet under Black Banners*, 93.
- 18 Örnulf Tigerstedt, *Vid gränsen* (Helsingfors: Söderström & C:o förlagsaktiebolag, 1928), 27f.
- 19 Tigerstedt, *Vid gränsen*, 76.
- 20 Tigerstedt, *Vid gränsen*, 77.
- 21 Se P. O. Barck, *Ansikten och möten* (Helsingfors: Söderström & C:o förlagsaktiebolag, 1972), 117.
- 22 Olof Enckell, [Inledning], i Örnulf Tigerstedt, *Valv och bäge: Valda dikter med inledning av Olof Enckell* (Helsingfors: Söderström & C:o förlagsaktiebolag, 1951), 18.
- 23 Örnulf Tigerstedt, *Block och öde* (Helsingfors: Söderström & C:o förlagsaktiebolag, 1931), 54.
- 24 Waltå, *Poet under Black Banners*, 240.
- 25 Waltå, *Poet under Black Banners*, 116, 120.
- 26 Örnulf Tigerstedt, *Sista etappen* (Helsingfors: Söderström & C:o förlagsaktiebolag, 1940), 88.
- 27 Roselius, Silvennoinen & Tikka, *Svart gryning*, 259–60.
- 28 E. N. Tigerstedt, *Det religiösa problemet i modern finlandssvensk litteratur* (Helsingfors: Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland CCLXXII, 1939), 344–48 [Diss.].
- 29 P. O. Barck, *Dikt och förkunne* (Helsingfors: Söderström & C:o förlagsaktiebolag, 1936), 202.

30 Barck, *Dikt och förkunnelse*, 197.
 31 Barck, *Dikt och förkunnelse*, 197.
 32 ”Han var i själva verket aldrig färdig, aldrig vid resans mål, han var agnostikern, som sökte ett fäste och en tro för sin irrande tanke, det var därför det för honom alltid fanns nya kontinenter och nya hav att upptäcka. Han var en mycket generös – och vill jag tillägga – fördomsfri människa. Det låter kanske en smula överraskande för dem som i honom bara tror sig igenkänna en meningsmotståndare, en extremist och partianhängare. Men han var inte sådan – och det kan man nog läsa ut också om man nöjer sig med att studera litet grundligare och utan förutfattade meningar i hans skrifter, såväl de lyriska som de profana och förargelseväckande.” Barck, *Ansikten och möten*, 121.

33 Barck, *Ansikten och möten*, 121.
 34 Tigerstedt, *Vid gränsen*, 16f.
 35 Örnulf Tigerstedt, *Utan örnar* (Helsingfors: Söderström & C:o förlagsaktiebolag, 1935), 79–82.
 36 Tigerstedt, *Vid gränsen*, 21.
 37 Tigerstedt, *Vid gränsen*, 21.
 38 Tigerstedt, *Block och öde*, 57f.
 39 Tigerstedt, *Block och öde*, 50f.
 40 Örnulf Tigerstedt, *De heliga vägarna* (Helsingfors: Söderström & C:o förlagsaktiebolag, 1933), 86f.
 41 Enckell [Inledning], 29f.
 42 Stolpe, *Det svenska geniet och andra studier*, 204f.
 43 Örnulf Tigerstedt, *Skott i överkant* (Helsingfors: Söderström & C:o aktiebolag, 1934), 50f.
 44 Tigerstedt, *Skott i överkant*, 51–54.

Summary

Reading ”Fascist” Poetry – and Finding Something Else: Örnulf Tigerstedt’s Dualism in an Epistemological Perspective

The Finland-Swedish poet Örnulf Tigerstedt (1900–1962) is known for his fascism, although he himself considered other concepts more adequate, such as Caesarism, monarchism and authoritarianism. Nevertheless, his reputation seems to both attract extreme right-wing readers of today and deter the majority of poetry readers. The aim of this article is to problematize the role of the reader and point out a dualistic pattern in Tigerstedt’s poetry, which complicates the picture. I want to raise

questions about the ethics of reading poetry; how can we ensure that our reading does not become categorical and ideological when the poem itself is complex? My point of departure is epistemological rather than political, i.e. focus is on man’s possibilities and problems related to acquiring knowledge. I analyse two clusters of themes: war, power, violence and art, culture, form. My examples are taken from *Vid gränsen* (1928), *Block och öde* (1931), *De heliga vägarna* (1933) and *Sista etappen* (1940).

Keywords: Örnulf Tigerstedt, fascism, epistemology, dualism, Finland-Swedish poetry, ethic reading